

Wiktoria Moczalowa
Instytut Słowianoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa

KONFLIKT – WYOBECOWANIE –
– WROGOŚĆ – OBOJĘTNOŚĆ
WEWNĄTRZ ŚRODOWISKA ŻYDOWSKIEGO
W EUROPIE WSCHODNIEJ XIX-XX WIEKU
W ZWIERCIADLE ÓWCZESNEJ LITERATURY,
PUBLICYSTYKI ORAZ PAMIĘTNIKARSTWA

Odwieczne podwaliny tradycyjnego społeczeństwa żydowskiego w XVIII i XIX wieku zostały dwa razy radykalnie wstrząśnięte lub nawet częściowo zniszczone. Ten wstrząs czasami może być przedstawiany w formie „zwyyczajnego” konfliktu pokoleń, ale w rezultacie doprowadził do poważnych przesunięć tektonicznych, w wyniku których społeczeństwo żydowskie Europy Wschodniej utraciło swoją dawną tożsamość, jeśli w ogóle można o nim mówić w kategoriach dawnych, stało się czymś zupełnie innym, niegdysiejsza jedność rozpadła się całkowicie.

Pierwszy taki wstrząs tektoniczny może być związany z powstaniem i rozwojem chasydyzmu¹ (badacze nie wykluczają możliwości, że chasydyzm w jego pierwszej fazie radykalnej był wyrazem konfliktu pokoleniowego)². Chasydzka egzaltacja emocjonalna, prostota, młodzieńczość, naiwność, irracjonalizm, mistyka stały w sprzeczności z tradycyjnie uznawanymi wartościami – autorytetem, mądrością, uczonością, racjonalizmem, wreszcie z władzami wschodnioeuropejskiej gminy żydowskiej. To długi konflikt

¹ Zob.: *Барталь И.* От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. Москва; Иерусалим, 2007. С. 73–86.

² *Hundert G. D.* Some basic characteristic of the Jewish experience in Poland // From Shtetl to Socialism. Studies from Polin. London; Washington, 1993. P. 20. Chociaż założyciel chasydyzmu Beszt (1700–1760) był o 20 lat starszy niż przywódca *misnagedów* wśród żydostwa wschodnioeuropejskiego, Gaon Wileński (1720–1797), tym niemniej «pokoleniowy» aspekt ich opozycji jest więcej niż zauważalny.

przejawiający się w postaci czasem zimnej, czasem gorącej, by tak rzec, wojny domowej wewnątrz społeczeństwa żydowskiego (*cherem* Gaona Wileńskiego wobec chasydów z r. 1781 i 1796; uwięziony w wyniku donosiicielstwa ze strony *misnagedów* założyciel chasydyzmu Szneur Zalman z Lad, itp.), z której nikt nie wyszedł zwycięzcą; strony niby zgodziły się na coś w rodzaju „zimnego pokoju”, w odróżnieniu od zimnej wojny.

Wynikiem był jednak wyraźny podział, który dotknął tak społeczność żydowską jako całość, jak i poszczególne rodziny; tak wszczął się wyraźny konflikt pokoleń. Istnieją liczne świadectwa literackie poświęcone konfliktowi między *chasydami* i *misnagedami*, na przykład *Msirat Nefesz* (*Poświęcenie się*, 1904)³ S. An-skiego (1863–1920); *Chasydyzm*⁴, *Przerwa*⁵, *Król na rok*⁶ Michi Josefa Berdiczewskiego (1865–1921), pamiętnik *Majne Zichrojnes* Yechezkeła Kotika (1847–1921), którym zachwycał się Szolem Alejchem.

Kotik opisuje skandal w swej rodzinie *misnagedów*: jego wówczas 13-letni ojciec ożenił się z córką rabina z Grodna, ale później okazało się, że młody mąż został chasydem i udał się do swego nauczyciela:

Mosze rozumiał, jaką będzie miał wojnę z ojcem... wiedział też, że niszczy rodzinę teścia... Ale nawet wiedząc, że jego przywiązanie do chasydyzmu przynosi rodzinie wielkie nieszczęście, nie liczył się z tym. Tak kazało mu serce, a on musiał go słuchać.

Autor rejestruje rozerwanie więzi pokoleń i utratę komunikacji wewnętrznej:

To jasne jak dzień, że gdy ktoś stał się chasydem, to jego dzieci, wnuki itd. również będą chasydami. I tak pokolenia uciekną do chasydów... chasydyzm to jest coś takiego, z czego nawet śmierć nie zwalnia⁷.

Martin Buber (1878–1965), który poświęcił badaniom chasydyzmu szereg prac⁸, również opisuje tę tektoniczną zmianę pokoleń i ustala jej chronologiczne ramy:

³ *Ан-ский С.* Мсират нефеш // *Ан-ский С.* Собр. соч. в 5 т. СПб., 1911. Т. 1. С. 59–73.

⁴ *Бердичевский М.И.* Хасидизм // Книжки „Восхода”. 1902. Кн. 6.

⁵ *Бердичевский М.И.* Перерыв // Восход. 1903. Кн. 5.

⁶ *Бердичевский М.И.* Король на год // Рассвет. 1909. № 5.

⁷ *Котик Е.* Мои воспоминания (1912) / Пер. с идиша М.А. Улановской, под ред. В.А. Дымшица. С.-Петербург; Москва; Иерусалим, 2009. С. 98–100.

⁸ *Buber M.* Die Geschichten des Rabbi Nachman. Frankfurt-am-Main, 1906; *Idem.* Die Legende des Baal Schem. Frankfurt-am-Main, 1908 (wyd. 2: 1916); *Idem.* Mein Weg zum Chassidismus. Erinnerungen. Frankfurt-am-Main, 1918; *Бубер М.* Хасидские истории. Первые учителя / Научн. ред., сост., авт. примеч. М. Яглома при участии Н.-Э. Заболотной. Москва; Иерусалим, 2006.

Kiedy po raz pierwszy w młodości poznałem pisma chasydzkie, odebrałem je z iście chasydzkim entuzjazmem. Jestem polskim Żydem. Oczywiście, moja rodzina należy do żydowskiego nurtu oświeceniowego, ale z całą pewnością w najbardziej wrażliwym okresie mojego dzieciństwa atmosfera chasydzka wywarła na mnie głębokie wrażenie... Jestem głęboko przekonany, że gdybym żył w czasach, gdy walciono z tym, co pochodzi od żywego słowa Boskiego, a nie od jego karykatury, to bym, podobnie jak wielu innych, uciekł z domu i zostałem chasydem. Ale w epoce, kiedy się urodziłem, stało się to niemożliwe. Inna generacja, inna sytuacja – wszystko się zmieniło na zewnątrz i od wewnątrz⁹.

Jednakże takie przykłady „ucieczki” do chasydów (może nieliczne) są znane i w późniejszej epoce. Do młodszego niż Buber pokolenia (ale do bliskiego środowiska społecznego) należał czeski Żyd Jiří Langer (1894–1943), który nieoczekiwanie opuszcza swoją praską, zasymilowaną rodzinę i w roku 1913 wyjeżdża do chasydzkiego dworu w Galicji Wschodniej, pogrąża się w „mystycznej i ekstazyjnej atmosferze średniowiecza” (odległość – 500 km na wschód od Pragi, ale czasowo – „dwa lub nawet pięć wieków” w przeszłość, jak to opisuje jego starszy brat, lekarz i pisarz František Langer (1888–1965). Później chasydzki świat znalazł swe odbicie w jego słynnej książce *Dziewięć bram*¹⁰.

František Langer wspomina, że na początku XX wieku większość rodzin żydowskich w Europie Środkowej, w przeciwieństwie do Wschodniej, była obojętna na religię, a sposób życia, w którym religia odgrywała ważną rolę, skończył się z pokoleniem ich dziadków. Z tym większym przerażeniem reaguje rodzina inteligencka na powrót Jiříego do domu w charakterystycznym chasydzkim ubraniu: „Mój brat nie wrócił z Bełż do domu, do cywilizacji, ale zabrał Bełż ze sobą”.

Jego nowe zwyczaje, zachowanie, głośna ekstazyjna modlitwa, rygorystyczny system koszernej jedzenia – wszystko to wymagało od rodziny mobilizacji wszystkich zasobów tolerancji; w dodatku poważnym wyzwaniem dla niej była reakcja sąsiadów na nagłe pojawienie się w 1913 roku w prestiżowej dzielnicy Pragi (Vinohrady) członka znanej tutaj rodziny o wyglądzie typowego wschodnioeuropejskiego Żyda. Rodzina – w ocenie zewnętrznej – mogła być teraz postrzegana jako pełna hipokryzji, wcześniej ukrywająca swe prawdziwe oblicze, które nagłe wyraźnie obnażył jej najmłodszy przedstawiciel. Z drugiej strony jego demonstracyjne zachowanie podważało poprzednią stabilność wewnętrzną głowy rodziny, przywoływało na pamięć dawno zapomniane, wyparte wspomnienia z dalekiej przeszłości:

⁹ Бубер М. Гог и Магор / Пер. с нем. Е. Шварц. Иерусалим; С.-Петербург, 2002. С. 304–305.

¹⁰ Langer J. *Devět bran*. Praha 1937.

„Widmo przeszłości pojawiło się wśród nas, ktoś zmartwychwstał i przyszedł” – tak przedstawia uczucia rodziny Langer, porównując je do reakcji krewnych na nagłą metamorfozę syna w *Przemianie* Kafki.

Jako przekonany chasyd Jiři odmawia kontaktu z winogradzkim rabinem, wyrafinowanym doktorem filozofii, który w jego oczach jest prawie ateistą, który czyta wszelkiego rodzaju makulaturę, nie drukowaną literami hebrajskimi. Linia frontu tego wewnątrzżydowskiego konfliktu rozdzieliła rodzinę Langerów przepaścią niezrozumienia, strachu, wstydu – z jednej strony, a najgłębszej pogardy dla ignorantów, którzy troszczą się tylko o sprawy materialne – ze strony drugiej. Warto zauważyć, że luka pokoleniowa została tutaj odwrócona, tak jak i proces asymilacji: do tradycji religijnej (w jej wersji chasydzkiej) powraca syn tych, którzy, wydawałoby się, już przebyli długą drogę akulturacji i asymilacji.

Ta droga prowadzi do innego tektonicznego wstrząsu w świecie żydowskim i jest związana z rozpowszechnieniem się *Haskali*, która spowodowała nie tylko dramatyczny podział, ale upadek starego świata. Jak retrospektywnie opisywał tę sytuację etnograf i pisarz M. A. Kroll (1862–1943), duch czasu stopniowo podkopywał niedostępną twierdzę polsko-rosyjskich Żydów, pilnie strzeżoną przez rabinizm i chasydyzm przed niszczącym wpływem świata zewnętrznego z jego bezbożną nauką i bezczelną niewiarą. Idee oświeceniowe pozwoliły niewielkiej części Żydów odkryć nowy świat, „wielkość i piękno” zdobytej wiedzy, w porównaniu z którą „wszystko, czego się uczyli wcześniej w *chederze* i *jesziwie*, wydało się im mizerne i bezwartościowe. Ciemność mas żydowskich, ich przesady, fanatyzm odpycha czy odraża tych oświeconych ludzi. Ale nie mieli gdzie pójść, najczęściej pozostawali wśród swych współplemieńców, będąc im wewnątrznie całkowicie obcy. Z kolei masy żydowskie płaciły takim jednostkom wyobcowaniem, a często i palącą nienawiścią”¹¹. Proces ten znajduje swe odbicie w dziennikarstwie i pamiętnikarstwie¹², licznych utworach żydowskiej i rosyjsko-żydowskiej beletrystyki¹³.

Korzystając z idei Ben-Ziona Dinura (1884–1973) o „krajobrazie literackim”, składającym się z tytułów, które jakby uosabiają oblicze literatury (planował studiować „społeczny wizerunek literatury żydowskiej zgodnie

¹¹ Крoль М. Национализм и ассимиляция в еврейской истории // Еврейский мир. Ежегодник на 1939 год. Париж, 1939. – Сут. за wydaniem: Иерусалим; Москва: Гешарим – Мосты культуры. Сер. «Памятники еврейской исторической мысли». 2002. С. 190.

¹² Zob.: Пружанский Н. Пережитое // Книжки «Восхода». 1903. Кн. 12; 1904. Кн. 4, 5, 10–12.

¹³ Zob. więcej: Вальдман Б. Русско-еврейская журналистика (1860–1914): Литература и литературная критика. Рига, 2008. Tu też obszerna bibliografia.

z nazwami utworów”¹⁴), znajdujemy w „krajobrazie literackim” drugiej połowy XIX – początku XX wieku znaczną liczbę utworów, poświęconych właśnie konfliktom oraz wyobcowaniu, o czym świadczą już ich tytuły.

Konflikt generacji, czyli ortodoksyjnych i konserwatywnych rodziców z wykształconymi dziećmi, „walkę ignorancji z edukacją” przedstawia w powieści *Ojcowie i synowie* (*Ha-Avot ve-ha-banim*, 1867) „dziadek literatury żydowskiej” Sz. Ja. Abramowicz (Mendele Moicher-Sforim). Walczące dzieci występują tu z hasłem „Niewiedza rozwieje się jak dym przed światłem nauki, i ciemność nie zapanuje na ziemi!”¹⁵. Z przedmowy wynika, że autor wybrał gatunek powieści, aby poszerzyć krąg potencjalnych czytelników, w wyniku czego „może ktoś z czytelników będzie pomagał w szerzeniu edukacji wśród Żydów, a niektórzy Żydzi rozumieją wszystkie niespójności i irracjonalność tendencji pochodzących od ojców i postarają się zmniejszyć dysonans, niezgodę pomiędzy starą i nową generacją plemienia żydowskiego”¹⁶.

Ta niezgoda jest przedstawiona w powieści, przede wszystkim jako wynik starego – z punktu widzenia „młodych” – tradycyjnego systemu edukacji żydowskiej („duszny cheder”, „jarzmo niezrozumiałego i trudnego uczenia się”), w którym dzieci przechodzą „od wolności do niewolnictwa”¹⁷. Protestujący przeciwko niej starają się „uciec” z domu, jak młody Symeon:

Pozwól mi służyć jako ostrzeżenie dla wszystkich żydowskich rodziców, że moc nie powinna przygnębiać umysłów dzieci, że duch ludzki nie może być zniewolony, a ojciec nie może kontrolować duszy syna według swego kaprysu – dusza należy do Boga!¹⁸

Konflikt pokoleń został tu przedstawiony jako konflikt „wiary” i „wiedzy”: „Kiedy po raz pierwszy ukazał się dekret o utworzeniu szkół żydowskich, mieszkańcy Durowa płakali, pościli się i wysyłali posłańców do wszystkich sprawiedliwych, którzy swymi modlitwami mogli zbawić Izraelitów od tej plagi”. Sprawiedliwi, czyli duchowi przywódcy ludu, obawiając się i przewidując, że „bezbożni odwrócą się od swoich, pobożnych Izraelitów”, są przedstawieni w barwach satyrycznych jako ludzie prosperujący tylko w warunkach niewiedzy, którą sprytnie wykorzystują dla własnych po-

¹⁴ *Динур Б.-И.* Мир, которого не стало. Воспоминания и впечатления (1884–1914). Москва; Иерусалим, 2008. С. 421–422.

¹⁵ *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети (из еврейского быта). Роман (из ненапечатанной еще рукописи на древнееврейском языке) / Переделал на русский язык Л. Биншток. С.-Петербург, 1867. С. 28–29.

¹⁶ *Пестреченко Н.* Предисловие // *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети. С. II, VI–VIII.

¹⁷ *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети. С. 53.

¹⁸ *Ibid.* С. 95.

trzeb: „podczas panowania obskurantyzmu sprawiedliwy spokojnie żył przez całe życie”¹⁹.

Ojciec w powieści bije syna za fakt, że „czytał jakąś żydowską książkę, w której wyśmiewa się ze wszystkich sprawiedliwych”. Kiedy syn porzuca drogę prawdy, ucieka z domu rodzicielskiego, każdy rozumie, że przebywał w jakiejś placówce oświatowej, a jego nieśmiała a nie gotowa do otwartego protestu siostra pisze w swoim dzienniku: „Jak ja zazdroszczę Symeonowi, że ma wolny wybór. Gdybym była mężczyzną, to bym na pewno uciekła”²⁰. Takie są też i postacie Michi Berdiczewskiego (1865–1921): żądni edukacji, uciekający od „ciemności” ku temu, co odbierają jako królestwo wolności i wiedzy (*Syn marnotrawny*, 1899)²¹.

Winą za taki rozłam pokoleniowy jeden z młodych bohaterów Abramowicza obarcza przedstawicieli tradycyjnej kultury religijnej. Oni „mają żarliwą pobożność, lecz jakże wiele przesądów i irracjonalnych dawnych zwyczajów... Oni nie posyłają dzieci do szkół publicznych w obawie przed szkodliwym wpływem nauk świeckich na ich religijny nastrój, ale dzieci nie chcą dziedziczyć opinii ojców”. W obliczu „prawdziwego życia” dzieci pobożnych rodziców wpadają w skrajność, przechodząc od „przesądów do ateizmu, a wreszcie do kompletnej niemoralności”.

Kogo powinniśmy obarczać winą za zły kierunek, który wyłonił się w obozie Izraela? Tylko was, czcigodni rodzice! Tylko was, pobożni ojcowie, zasłaniający swoim dzieciom prawdziwą wiedzę, powodując tym samym rozłam pomiędzy religią a nauką²².

Obszerny materiał, odbijający losy generacji przełomu, zawarty jest w literackim dorobku An-skiego (1863–1920)²³, słynnego też jako etnograf, publicysta, działacz społeczny²⁴. An-ski szczegółowo opisuje współczesne realia, a jego teksty literackie nabierają wartości źródła historycznego: „Ten najlepszy przedstawiciel nowego żydostwa przedstawia nader bogaty mate-

¹⁹ *Ibid.* C. 162–163.

²⁰ *Ibid.* C. 145, 238.

²¹ *Бердичевский М.И.* Блудный сын // Книжки «Восхода». 1903. Кн. 1.

²² *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети. С. 63–65.

²³ Dzieła zebrane An-skiego w 15 tomach (1920–1925) były wydane w Warszawie na jidysz. W języku rosyjskim: Собр. соч. В 5 тт. С.-Петербург, 1911–1913. Zob. o nim: *The Worlds of S. An-sky. A Russian Jewish Intellectual at the Turn of the Century* / Ed. by G. Safran and S.J. Zipperstein. Stanford, California, 2006; *Вальдман Б.* Русско-еврейская журналистика (1860–1914): Литература и литературная критика. Рига, 2008. С. 95–99.

²⁴ Zob.: *Лукин В.* От народничества к народу (С.А. Ан-ский – этнограф восточноевропейского еврейства) // История и культура евреев в России. Сб. науч. трудов. С.-Петербург, 1995.

riał dla poważnej wiedzy z zakresu historii społeczności żydowskiej. Jest to prawdopodobny świadek tego, czego doświadczył naród żydowski w ciągu 40 lat. Jego zeznaniom można wierzyć²⁵. Charakterystyczne i znaczące są też dobiegane przez An-skiego dla przedstawienia wspomnianego przesunięcia tektonicznego tytuły jego utworów: *Ojciec i syn*²⁶ (jednoaktowa sztuka); *W nowym korycie*²⁷ (opowieść), *Grzechy młodości i grzechy starości*²⁸ (szkic wspomnieniowy), *Pionierzy* (1904)²⁹ (powieść). W *Burzycielach ogrodzeń* został wyraźnie odmalowany konflikt «ojców» i «dzieci», oraz przedstawione typowe dramatyczne losy bohatera, Załmana Icykowicza – od jesywy poprzez wolnomyślicielstwo, zapoznanie się z kulturą rosyjską, poprzez tułaczkę – do pokus asymilacji.

Lata 70. XIX wieku są tu opisane przez pisarza-świadka nie bez patosu i gloryfikacji jako czasy,

kiedy ruch oświeceniowy ogarnął szerokie warstwy inteligencji żydowskiej. Były to czasy nadzwyczajne, a pod wieloma względami też głęboko tragiczne. W twierdzy żydowskich idei religijnych została przebita szeroka szczelina, przez którą do ciemnej i zatęchłej atmosfery żydowskiego życia trysnęła fala światła. I całe pokolenie, najlepsi z niego, rzuciwszy kajdany, rzucili się z całą siłą do przodu, do światła, do nowego życia... Ten impuls nie opierał się na istniejącej sile, ani nie był zgodny z bieżącą sytuacją, ten śmiały przeskok przez całe tysiąclecie snu i stagnacji drogo kosztował żydostwo, pozostawił po sobie całe pokolenie zniszczonych i pokaleczonych, którzy odeszli od jednego brzegu, a nie przystali do innego. Ale ten impuls był piękny ze względu na swoją wielką skalę, a owocny ze względu na swoje ostateczne wyniki. Był to pierwszy mocny ruch narodu, który się obudził dla życia społecznego i historycznego³⁰.

Jedno z głównych ognisk ruchu oświeceniowego An-nski upatruje w *yeshiwach*, które w zasadzie były przeznaczone do ochrony zasad religij-

²⁵ Львов-Рогачевский В. Русско-еврейская литература. М., 1922. С. 144.

²⁶ Ан-ский С. Отец и сын // Книжки „Восхода”. 1906. Кн. 1. С. 35–58; osobne wyd.: Москва, 1917. Рос.: Пружанский Н. Мать и дочь // Книжки «Восхода». 1900. Кн. 5–6.

²⁷ См.: Ан-ский С. В новом русле (повесть) // Новые веяния: Первый еврейский сборник. М., 1907. С. 88–286; Ан-ский С. Собр. Соч. Т. 4. С. 33–212. Эту посвященную новому периоду повесть критика рекомендовала прочесть всякому, желающему «почувствовать душу эпохи». – Львов-Рогачевский В. Русско-еврейская литература. С. 144.

²⁸ Ан-ский С. Грехи молодости и грехи старости // Еврейский мир. 1910. № 10–11. W tytule jest aluzja do autobiografii *Grzechy młodości* («Chattot neurim», 1876) M.L. Lilienbluma (1843–1910), wielce popularnej wśród oświeconych współczesników, krytycznie nastawionej wobec tradycyjnej gminie żydowskiej.

²⁹ Ан-ский С. Пionеры: Из хроники одного местечка // Книжки Восхода. 1904. Кн. 1–9; 1905. Кн. 1–9; Ан-ский С. Собр. соч. в 5 т. СПб., 1913. Т. 2.

³⁰ Ан-ский С. Пionеры. С. 16.

nych judaizmu, ich nietykalności, a jednak stały się podatnym gruntem dla wolnomyślicielstwa i rozpowszechniania oświaty. Częściowo stało się tak dlatego, że życie w *yeshiwach* było wolne od jarzma tradycji rodzinnych i autorytetu rodzicielskiego, co wyrabiało w studentach pewną niezależność i samodzielność, z kolei głód, chłód i wszelkiego rodzaju trudności budziły w duszach niezadowolenie, protest i pragnienie wyjścia. Dzięki temu studenci *yeszyw* stawali się bardzo wrażliwi na nowe trendy i stanowili prawie główny kontyngent pionierów i najbardziej fanatycznych propagatorów oświecenia europejskiego³¹.

Według świadectwa Aarona Liebermana, studenci *yeszyw* stanowili jednocześnie najlepszą część młodzieży żydowskiej, posiadali wiele drogowych właściwości: ostry umysł, skłonność do dobra i sprawiedliwości, która panowała nad ich myślami. Tylko oni w społeczeństwie żydowskim tamtych czasów nie zostali zepsuci przez „nadmierny egoizm”, byli gotowi „żyć w ubóstwie i poświęcić wszystko w imię ideałów, które uznawali za sprawiedliwe”; i tylko oni pozostali wierni swemu narodowi, a tymczasem tak zwana „oświecona” młodzież oddała się od narodu i pod pozorem edukacji szuka przyjemności, honoru, bogactwa i władzy³². Na kartach żydowskiej literatury i dziennikarstwa spotykamy się z ambiwalentną oceną oświeconej młodzieży, która kroczy nie tylko drogą pozyskiwania (edukacji europejskiej), ale i drogą utraty (wartości narodowych). Bohater Abramowicza ucieka z domu rodzinnego (z miasteczka o wymownej nazwie Durów³³), gdzie był gnębiony i prześladowany, a w konsekwencji zmuszony szukać schronienia wśród obcych, jednak „zrzuciwszy jarzmo przesądu, razem z nim odrzucił i samą wiarę. Wiarę stracił, a prawdziwego oświecenia nie osiągnął”³⁴.

Nawet taki gorący zwolennik oświecenia, jak Grigory Bogrow (1825–1885), w swej powieści *Szumowiny stulecia* (1879)³⁵, którą Szymon Markisz nazwał nieco spóźnioną wersją powieści antynihilistycznej³⁶, jest bardzo krytycznie nastawiony wobec przedstawicieli młodego pokolenia żydowskiego, którzy otrzymali stołeczną edukację, tracąc przy tym prawdziwe

³¹ Там же. С. 17.

³² Сут. за: Фрумкин Б. Из истории революционного движения среди евреев в 1870-х годах // Еврейская старина. 1911. Т. III. С. 526–527; Евреи в Российской Империи XVIII–XIX веков. С. 622–623.

³³ Ten chwyt jest zastosowany konsekwentnie: inne pojawiające się w powieści miasta „południowo-zachodniego kraju” mają równie wyraziste nazwy: Temnopol, Vrałsk, Sueversk, Dikomir.

³⁴ *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети. С. 61–62.

³⁵ Powieść «Накипь века» była publikowana w odcinkach w czasopiśmie «Rasswet»: od № 1, 1879 do № 43, 1881.

³⁶ *Маркиш Ш.* Третий отец-основатель, или „к чужим кострам” (Григорий Богров) // Иерусалимский журнал. 2000. № 6.

wartości (cyniczny syn i „ostrzyżona” córka Łazarza Dymenta oddalili się od swoich, ale nie dołączyli do obcych³⁷), oraz z wielką sympatią rysuje portrety tych, którzy pozostali wierni tradycji żydowskiej.

Dla zwolennika oświecenia, Jehudy Lejba Gordona (1830–1892), jak zaznaczała ówczesna krytyka, stare pokolenie w całości wydawało się zbiorowiskiem potworów, idiotów, strasznych fanatyków, którzy nie mają żadnych cech pozytywnych, zaś wszystko, co nowe, jest przedstawiane jako piękne, idealne, pracowite, szlachetne, bez jakichkolwiek skaz i wad. Wszystko, co należy do starszego pokolenia Żydów, jest głupie, śmieszne, wulgarnie, obrzydliwe, ale wszystko nowe jest miłe, drogie i racjonalne³⁸. W jego prozie przedstawiony został konflikt pomiędzy starymi, „zacofanymi” kręgami – i „oświeconą” młodzieżą, która posiada zarówno serce żydowskie, jak i europejski wygląd, ubiór, maniery.

Właśnie taki jest młody bohater opowiadania An-skiego *Rozmowa* (1904), Isser, który opuścił słynną jesziwę w Wołozynie żeby zdobyć wartości edukacji świeckiej. Nabył i obyczaje, i europejski wygląd, ale w rezultacie „zburzył ogrodzenia”, oddając syna nie do chederu, tylko do liceum. Jednak Isser, mimo że już daleko odszedł drogą wolnomyślicielstwa, zachował „duszę żydowską”: przekazuje pieniądze na naprawę synagogi, daje łapówkę, żeby żydowskich żołnierzy zwolniono z koszar na cały czas obchodów święta Pesach³⁹. Jak się wydaje, takie postacie zostały stworzone w nadziei, że nowe zdobycze nie doprowadzą do zbyt poważnych strat.

Widoczna też jest w prozie żydowskiej, przedstawiającej konflikt pokoleń, krytyczna ocena często powierzchownego, dość zewnętrznego charakteru przyswajania kultur i języków „obcych” przy jednoczesnej utracie własnych. Na przykład, kiedy jedna z postaci powieści *Ojcowie i synowie* Abramowicza, *Europejczyk* pretenduje do tego, by być „wykształconym”, drugi stanowczo przeczy temu, wskazując że jest jednym z tych ignorantów, których miejscowi Żydzi trafnie nazywają „Niemcami” oraz „Francuzami” ze względu na krótkie surduty i modną fryzurę, na ciągłe mówienie z patosem o wieku XIX. Taki „Niemiec” przepędza pisarza, który prosi o pomoc w wydaniu swej książki, z pogardą podkreślając właśnie temat „książki” oraz „języka”: „Nie czytam podobnych książek, dużo jest innych lektur w wieku XIX! Niech pan idzie sobie ze swoimi utworami, ze swym języ-

³⁷ Por. powieść o podobnym temacie: *Рубинов Л. Без почвы // Еврейская жизнь. 1901. № 1–6.*

³⁸ *Ковнер А.У. Современная еврейская беллетристика // Еврейская Библиотека. 1873. № 4. Сут. за: Антология ивритской литературы. Еврейская литература XIX–XX веков в русских переводах / Сост. Х. Бар-Йосеф, З. Копельман. М., 1999. С. 95–96.*

³⁹ *Ан-ский С. Беседа // Ан-ский С. Собр. соч. в 5 т. Т. 1. С. 79–80, 91.*

kiem żydowskim, którego nie znam i znać nie chcę!”⁴⁰. Dyskusja o języku oraz dziedzictwie narodowym toczy się w tej powieści również między przedstawicielami młodego pokolenia.

Jeden ze studentów mówi, że „język hebrajski nie jest wart tak wysokich wydatków, które ponoszą Żydzi. Naprawdę wielcy i genialni ludzie z naszego narodu, którzy mogliby przynieść niewątpliwą korzyść swym współwyznańcom, na próżno spędzają czas na studiowaniu tego martwego języka. Gdyby studiowali języki europejskie i ich literatury, to nie ma wątpliwości, że bardzo by się przydali swojemu narodowi wszystkim ludziom w ogóle”. Jednak te poglądy w jego pokoleniu nie zawsze spotykają się z uznaniem: ktoś odwraca się od niego, inny przeczy, że zna wielu młodych Żydów, którzy są dobrze wykształceni, zawdzięczając to tylko znajomości języka hebrajskiego, który zachęcił ich do nauki; ktoś inny zaś broni wartości zakumulowanym w dziedzictwie narodowym („jak obszerna jest nasza literatura żydowska, a ile jest napisane w tym języku w ciągu trzech tysięcy lat istnienia! Kiedy ciemnota panowała wszędzie na świecie, kiedy ludzie byli prawie barbarzyńcami, my już mieliśmy wielu genialnych mężów, poetów, naukowców i filozofów”).

Niezwykle ważna dla zrozumienia treści ideowej powieści wydaje się spokojna, zrównoważona, bez nadmiernej identyfikacji z jakąkolwiek ze stron ocena trwającego procesu zmian, jego braków i perspektyw. Radykalizm studenta, odrzucającego dziedzictwo narodowe, tłumaczy się w powieści jego zbyt gwałtownym skokiem „z ignorancji do oświecenia. Tak się dzieje z każdym, kto nagle zacznie spożywać owoce z drzewa poznania. Z początku zaprzecza się wszystkiemu, gardzi swoją narodowością, dąży do naprawy starego, ale w miarę upływu czasu wrzenie ustaje, i tacy ludzie powracają na prawdziwy tor”⁴¹. Z tą dialektyką wiąże swoje nadzieje Abramowicz, tą syntezę zdaje się mieć na myśli *maskil*-ojciec (*Pionierzy*), ostrzegając przedstawicieli generacji „synów”: „Nie śpiesz się do odrzucenia całego Żyda, nie śpiesz się do zburzenia wszystkich ogrodzeń”.

Konflikt pomiędzy ortodoksyjnymi przedstawicielami „narodu Księgi” a jego „oświeconymi” kręgami często pojawia się w literaturze żydowskiej w postaci istotnej różnicy w lekturach, ich walce i konfrontacji. „Teksty” (listy, pamiętniki, gazety, broszury, książki, podręczniki) odgrywają w narracji niezwykle istotną rolę (por. zwłaszcza opowiadania An-skiego *Mendel Turek*, *Papier*, *Książka* i inne).

Z kolei *maskilim* An-ski przedstawia nie bez wyraźnej nuty autobiograficznej (*Pionierzy*, *Pod maską*, *Grzechy młodości i grzechy starości*): dążą

⁴⁰ *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети. С. 40–41, zob. też: С. 328.

⁴¹ *Там же.* С. 349–351.

do tego, by „otworzyć oczy”, wykształcić zacofanych, prowincjalnych, ortodoksyjnych współwyznawców, a w tym celu przede wszystkim skłonić ich do zmiany zakresu lektury, propagując wśród nich dzieła przedstawicieli żydowskiego ruchu oświeceniowego („ojca *Haskali* w Rosji” I.B. Levinsona, A. Mapu, I.L. Gordona, M.L. Lilienbluma, P. Smolenskina), oraz zakazane podręczniki w języku rosyjskim. Spowodowane przez tę działalność surowe prześladowania ze strony kręgów ortodoksyjnych (zwłaszcza w *Grzechach młodości*) młodzi odbierają w kontekście tradycji religijnej – jako poświęcenie się, „oświecenie Imienia”, w którym miejsce Boga zajęła *Haskala*.

Syn „żarliwego chasyda”, Ezechel Kotik, opowiada o swojej decyzji, by stać się oficjalnym (*kazionnym*) rabinem, do czego potrzebna jest znajomość języka rosyjskiego. Ojciec-chasyd jest zdecydowanie przeciw tej intencji: „Kiedy zauważył, że się uczę języka rosyjskiego, wymierzył mi parę policzków i powiedział: Chwała Bogu, żyjemy – żadnego rosyjskiego nie znamy. Rosyjskiego chciał się nauczyć! Nie ma mowy, nie pozwolę!”⁴². Trwoga „ojców”, spowodowana była zainteresowaniem „dzieci” w jakimś innym (= świeckim) języku, podyktowana ich uzasadnioną obawą, że na tej drodze dzieci opuszczają sferę języka świętego, jak i powiązanych z nim znaczeń, i wyrażonych w nim wartości⁴³.

Jaskrawym przykładem może być znany zwolennik oświecenia żydowskiego, który pochodził z pobożnej rodziny i otrzymał tradycyjną żydowską edukację, pisarz Grzegorz Bogrov: w tajemnicy przed swoimi rodzicami, wbrew ich woli uczył się rosyjskiego, a uwolniwszy się spod ich kontroli po ślubie – również niemieckiego i francuskiego⁴⁴. Takie epizody znajdziemy w pamiętnikach B.-Z. Dinura:

Szczególnie rozgniewany był ojciec, że czytam rosyjskie książki w sobotę. Zażądał, żebym sobotę poświęcił Torze. I w żadnym wypadku nie powinienem bezcześcić szabatu, czytając rosyjskie książki w swoim domu. Rozumiałem jego uczucia, ale jednak wyraźnie stwierdziłem: „To jest to, w czym nie mam zamiaru ustępować”⁴⁵.

Dzieci czytają nie te książki, uczą się innych języków, które są dalekie od języka sakralnego, co dla przedstawicieli „narodu Księgi” było strasznym ciosem. Ojciec stara się zniszczyć to, co jest czytane przez jego syna, co zwodzi go z prostej drogi (jedna z tych książek – *Bereszyt* z komentarzem Mendelsohna)⁴⁶. Prawdy wiary i prawdy rozumu są w rozumieniu tych młodych ludzi

⁴² *Котик Е. Мои воспоминания. С. 251.*

⁴³ *Абрамович Ш.Я. Отцы и дети. С. 44.*

⁴⁴ *Богров Г. Ортодокс. Очерк с натуры // Рассвет. 1880. № 28–36.*

⁴⁵ *Динур Б.-Ц. Мир, которого не стало. С. 171.*

⁴⁶ *Абрамович Ш.Я. Отцы и дети. С. 97, 104.*

sprzeczne, a ich wybór skłania się ku racjonalizmowi. Czasami wybór dokonuje się na tej niebezpiecznej ścieżce mądrości przeciwnika: melamed Michl Bukier kiedyś podczas studiów czytał wiele różnych książek, w wyniku czego jego wiara znacznie osłabła. Studiując różne prądy filozoficzne, przeszedł „od fanatycznej wiary do całkowitej niewiary”, później wrócił do „prawdziwej wiary”, ale obawiając się ponownej niewiary, nie mógł już oglądać książek, które siały w ludziach nasiona wątpliwości. Nie chcąc być ateistą, powrócił do wiary ojców, zaczął szukać cadyka „wśród ludzi swego pokolenia”, aż dotarł w końcu do nowej wiary, do chasydów braclawskich⁴⁷.

Utwór *Zurück zum Talmud* z opowiadania An-skiego *Księga* (1910)⁴⁸ odgrywa centralną rolę jako uosobienie tradycji, świadcząc, że „stare ogrodzenia nie zostały zburzone”. Wiara starego bohatera opowiadania skłania narratora, nowoczesnego żydowskiego pisarza, którego postać zdaje się być autobiograficzna⁴⁹, do rozmyślań: „Czy to jest stary głupiec, który nie rozumie, co się dzieje wokół niego, czy to jest głęboki mędrzec, któremu udaje się, nie zważając na skandaliczne fakty, na własną tragedię przewidzieć przyszłość”. Tragedia tego człowieka, twardo stojącego przy tradycyjnych wartościach, związana jest z ostrym rozłamem pokoleniowym w środowisku europejskich Żydów, który znajduje odbicie w opowiadaniu An-skiego: dwie córki starego pana ochrzciły się, syn został jockeyem i niemieckim patriotą („Czy jesteś Żydem? – Nie... Mój ojciec jest Żydem, a ja jestem wolnomyślicielem, oraz – Niemcem”)!

Już sam tytuł memuarów Poliny Wengerowej (1833–1916) *Wspomnienia babci* (1908) wskazuje na próbę ustalenia związku między pokoleniami, który został utracony. Autorka opisuje trzy pokolenia Żydów rosyjskich drugiej połowy XIX wieku, życie żydowskie, „dalekie od obecnego, jak niebios od ziemi”, i nie ma wątpliwości, że „nowoczesnej młodzieży” jej rodzinna kronika będzie się wydawała „pokryta grubą warstwą kurzu lub pleśni”:

Te zapiski wciąż noszą piętno radosnej atmosfery, która otaczała mnie podczas mojej młodości... złoty wiek, kiedy żydowska rodzina i małżeństwo były zbudowane na solidnym fundamencie miłości, wierności i przyjaźni. Ale dawne czasy minęły, a wraz z nimi – pod wieloma względami – i piękno i wielkość życia żydowskiego. Nowe czasy przyniosły nowe zwyczaje. Inne struny zabrzmiały i stopniowo powstały inne wartości. Duch czasu zniszczył patriarchalne, kontemplacyjne życie rodzinne Żydów i stworzył przepaść między starymi i młodymi⁵⁰.

⁴⁷ *Дер Нистер*. Семья Машбер. С. 123–125.

⁴⁸ *Ан-ский С.* Книга // *Ан-ский С.* Собр. соч. в 5 т. Т. 1. С. 96–102.

⁴⁹ *Вальдман Б.* Русско-еврейская журналистика. С. 98.

⁵⁰ *Венгерова П.* Воспоминания бабушки. Москва; Иерусалим, 2003. С. 9, 15. Pierwsze wydanie (w jęz. niemieckim) – Berlin, 1908.

To smutne stwierdzenie jest sprzeczne z optymistyczną przedmową G. Karpelesa, który napisał tu o „szybkim rozwoju rosyjskich Żydów, ich przejściu od najciemniejszych zabobonów i ociążałego bezruchu do światła oświecenia i wewnętrznej wolności”⁵¹. Polina Wengerowa opisuje inwersję wzajemnych stosunków ojców z dziećmi:

Jeśli dla nas świętym i nienaruszalnym przykazaniem było posłuszeństwo wobec rodziców, to teraz musimy słuchać swoich dzieci, w pełni poddać się ich woli. Kazali nam robić to samo, czego wymagali kiedyś nasi rodzice: milczeć, siedzieć cicho i nie narzekać... To podporządkowanie... zmienia nasze dzieci w egoistów i tyranów. To jest odwrotna strona medalu – kultury europejskiej, przyswajanej przez Żydów w Rosji, gdzie żadne inne plemię nie zrzucało się tak szybko i nieodwracalnie wszystkiego, nie odrzuciło wszystkich wspomnień z przeszłości, nie odeszło od swej religii i całej tradycji”⁵².

Dla wielu te światła oświecenia okazały się oślepiające, a ceną wolności stała się asymilacja. Wśród wielu przykładów asymilacji, postępującej w drugiej połowie XIX – początku XX wieku, są bardzo znaczące fakty biograficzne: dzieci wychowywanej w duchu ścisłej religijności Poliny Wengerowej ochrzciły się; wnuk autora słynnych *Zapisków Żyda* (1863–1874)⁵³, Grigorya Bogrowa, który otrzymał tradycyjne żydowskie wykształcenie, następnie stał się zwolennikiem asymilacji, a pod koniec życia się ochrzcił, stał się rosyjskim rewolucjonistą, terrorystą, z rąk którego zginął premier Stołypin (1911).

Historię rodzinną Bogrowów, jak też autobiografię Grigorya – pisze Gabriela Safran – można przedstawić jako przejście od jednego modelu kulturowego do innego, od asymilacyjnego, burżuazyjnego racjonalistycznego konformizmu do dramatycznego, rewolucyjnego anarchizmu⁵⁴.

Konflikt pokoleniowy najdobitniej przedstawiany jest w konwencjach sagi rodzinnej, za twórcę której w literaturze żydowskiej uważany jest Isroel-Jeszua Zinger (1893–1944), autor najśłynniejszej powieści *Bracia Aszkenazy* (*Di brider Aszkenazy*), pisanej w Warszawie i Nowym Yorku w latach

⁵¹ Карпелес Г. Предисловие // Венгерова П. Воспоминания бабушки. С. 8.

⁵² Венгерова П. Воспоминания бабушки. С. 14–15.

⁵³ Богров Г. Записки еврея // Отечественные записки. 1871. № 1–5, 8, 12 (ч. 1); 1872. № 7–8, 11, 12, 1873. № 3–6 (ч. 2); wyd. oddzielne: С.-Петербург, 1874. Zob.: Маркуш Ш. Третий отец-основатель, или „к чужим кострам” (Григорий Богров) // Иерусалимский журнал. 2000. № 6. Szymon Dubnow wspominał, że ten utwór był jednym z pierwszych, które pobudziły go walczyć ze starym reżimem żydowskim.

⁵⁴ Сафран Г. Переписать еврея. Тема еврейской ассимиляции в литературе Российской империи (1870–1880). С.-Петербург, 2004. С. 39.

1933–1935)⁵⁵, w której z punktu widzenia świadka przedstawiony jest zanik świata Żydów Europy Wschodniej (tytułem przykładu: synowie i córki fabrykanta tekstyliów, Fliderbojma, odeszli od żydowstwa, córki się ochrzciły, kiedy wyszły za mąż za przechrztów, synowie przyjaźnili się z popami i ludźmi innej wiary, nienawidzili Żydów oraz mówili, że to oni ukrzyżowali Chrystusa)⁵⁶.

Podobny rozłam wewnętrzny opisany jest w powieści Der Nistera (1884–1950) *Rodzina Maszber* (1935–1948, rdzeń nazwiska ‘ר כ ש’ ma znaczenie ‘łamać’, ‘kryzys’, ‘przełom’)⁵⁷, akcja której toczy się pod koniec wieku XIX. Jeden z synów rabina został chasydem braćlawskim, drugiemu to się nie mieści w głowie, powołuje się na autorytet ojca („nasz zmarły ojciec nie szedł tą drogą”), a decyzja brata wydaje mu się dziwna, nawet dziwna⁵⁸. Jest oczywiste, że granica w tym przypadku nie przebiega dokładnie pomiędzy pokoleniami, lecz raz na zawsze dzieli różne grupy czy warstwy tego samego pokolenia.

Analogiczny wobec powieści Der Nistera tytuł ma powieść Izaaka Baszewisa Singera *Rodzina Muszkat* (1950)⁵⁹, która została napisana także w latach trzydziestych, jak i „Rodzina Maszber”. Dedykując swoją powieść starszemu bratu, Izraelowi Singerowi, Izaak Baszewis Singer podkreślał jeszcze istniejący w nim związek z tradycją: „Chociaż był nowoczesnym człowiekiem, odznaczał się najlepszej jakości wartościami naszych pobożnych przodków”⁶⁰. W tej rodzinnej sadze na przykładzie życia kilku pokoleń rodziny Muszkat pisarz pokazuje stopniowe odejście od tradycyjnego sposobu bycia Żydów Europy Wschodniej.

Pisarz izraelski, ale pochodzący z Europy Wschodniej, noblista (1966) Szmuel Josef Agnon (1887, Buczacz – 1970, Jerusaleń) w noweli *Ojcowie i dzieci*⁶¹ też zaznacza, jak interpretuje ideę I. Oren, „walki nowego ze starym”: „strach ogarnia ojców, którzy przez tysiąclecia przechowywali swoją

⁵⁵ Zinger I.-I. *Bratja Aszkenazi* / Tłum. V. Czernin. Moskwa, 2012. Zob. również jego inną powieść tego gatunku – *Rodzina Karnowskich (Di miszpoche Karnowski, 1943)*. Por. *Zelmenianie* (1929–1935) Mosze Kulbaka (1896–1940).

⁵⁶ Zinger I.-I. *Bratja Aszkenazi*. S. 333–335.

⁵⁷ Krutikow M. *Przedmowa // Der Nister. Semja Maszber* / Tłum. z yidisza M. Szambadal, red. M. Krutikow. Moskwa, 2010. S. 12.

⁵⁸ *Der Nister*. Semja Maszber. S. 104–105.

⁵⁹ Zinger I.B. *Semja Muskat* / Tłum. z angielsk. A. Liwergant. Moskwa, 2007.

⁶⁰ *Ibid.* C. 5.

⁶¹ *Агност Ш.-И. Идо и Эйнам. Рассказы, повести, главы из романов / Вступ. ст. И. Орена, под ред. А. Белова. Иерусалим, 1975. Сер. «Библиотека алия». С. 251–255. *Ojcowie i synowie* (1948) to też tytuł znacznie późniejszego wiersza wybitnego poety żydowskiego z XX, Uriego Zwi Grynberga (1896–1981), opisującego nadzieje rodziców, że dzieci nigdy nie opuszczą domu w poszukiwaniu czegoś obcego. Ale wybór dzieci jest wyraźnie odwrotny.*

duchową i narodową niezależność, a teraz mogą utracić swoje dzieci w kuszających falach światowej kultury, w szerokim, otwartym świecie”⁶².

Opisując generację Drugiej Aliji (1904–1914), do której należał, Agnon w swojej powieści *Wcale niedawno* (*Tmol Shilshom*, 1945) rejestruje już daleko idące i widocznie nieodwracalne skutki luki pokoleniowej. Jego bohater, który przeniósł się do Erec Israel, uwielbia słuchać słów Tory, ale

nie jak większość naszych towarzyszy – oni też przychodzą, ale z innego powodu. Pokolenie, które odeszło od czynów swoich ojców, ale nie ma własnych osiągnięć, chce zanurzyć się w atmosferze dawnych czasów, wdychać ten zapach, nawet jeśli czasem i dziki... To pokolenie, które nie wniosło do życia nic nowego, a odeszło od starego, gdy się szybko zorientowało, że pozostaje nagie, bierze starą odzież ojca i naciąga na siebie. A nie zdaje sobie sprawy, że dopoki odzież była w rękach ich ojców, chronili ją przed molem i kurzem, a była co dzień jak nowa, i ogrzewała ich przed zimnem i ratowała od upału. Ale synowie nie chronili jej przed molem i nie otrząsali od kurzu. Mało tego, że nie ogrzewa, ale w dodatku jest pełna kurzu⁶³.

Oceniając retrospektywnie początek tego rozłamu wewnętrznego, skutki którego może obserwować w swej generacji już w Izraelu, Agnon jak wielu wspomnianych tu i nie wspomnianych pisarzy żydowskich, też zaznacza rolę „innych ksiązek” w tym procesie odejścia od tradycji:

Czytaliśmy w nich coś, o czym nie mieliśmy pojęcia. Wprowadzały one wątpliwości do naszych serc. A jeśli już wpuściliśmy do swojego domu wątpliwości, zaczęliśmy lekceważyć przykazania. A nawet kiedy spełnialiśmy niektóre z nich, to robiliśmy to tylko po to, aby nie wzbudzać gniewu rodziców. Kiedy już zrobiliśmy alię do Erec Israel i uwolniliśmy się z więzów swych ojców, zrzuciliśmy również więzy Tory⁶⁴.

Bibliografia

- *Барталь И.*, От общины к нации: евреи Восточной Европы в 1772–1881 гг. Москва; Иерусалим, 2007. С. 73–86.
- *Hundert G. D.* Some basic characteristic of the Jewish experience in Poland // From Shtetl to Socialism. Studies from Polin. London; Washington, 1993. P. 20.
- *Котик Е.* Мои воспоминания (1912) / Пер. с идиша М.А. Улановской, под ред. В.А. Дымшица. С.-Петербург; Москва; Иерусалим, 2009.

⁶² *Орен И.* Диалектические противоречия и творческий синтез. Предисловие // *Агنون Ш.-Й.* Идо и Эйнам. С. 23.

⁶³ *Агنون Ш.-Й.* Вчера-позавчера (1945) / Пер. Т. Белицки. Москва, 2010. С. 784.

⁶⁴ *Ibid.* С. 359.

- *Buber M.* Die Geschichten des Rabbi Nachman. Frankfurt-am-Main, 1906
- *Бубер М.* Гог и Магог / Пер. с нем. Е. Шварц. Иерусалим; С.-Петербург, 2002.
- *Динур Б.-Ц.* Мир, которого не стало. Воспоминания и впечатления (1884–1914). Москва; Иерусалим, 2008.
- *Пестреченко Н.* Предисловие // *Абрамович Ш.Я.* Отцы и дети. С. II.
- *Бердичевский М.И.* Блудный сын // Книжки «Восхода». 1903. Кн. 1.
- *Богров Г.* Ортодокс. Очерк с натуры // Рассвет. 1880. № 28–36.
- *Богров Г.* Записки еврея // Отечественные записки. 1871. № 1–5, 8, 12 (ч. 1); 1872. № 7–8, 11, 12, 1873. № 3–6 (ч. 2); wyd. oddzielne: С.-Петербург, 1874.

Wiktoria Moczalowa*Institute of Slavonic Studies**Russian Academy of Sciences, Moscow*

**CONFLICT – ALIENATION – HOSTILITY
– INDIFFERENCE WITHIN THE JEWISH MILIEU IN EASTERN EUROPE
IN THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES IN THE MIRROR
OF CONTEMPORARY LITERATURE, JOURNALISM AND MEMOIRS**

The author describes how the age-long foundations of traditional Jewish society in the eighteenth and nineteenth centuries were radically shaken twice or even partially destroyed. The creation and development of Hasidism are considered here as the first element of destruction. This is because Hasidic emotional exaltation, simplicity, youthfulness, naivety, irrationalism, and mysticism were in contradiction with the traditionally recognized values – authority, wisdom, scholarship, rationalism, and finally with the authorities of the East European Jewish community. The effect of the emergence of this new wave was a clear division that touched the Jewish community and caused a clear conflict of generations within it. The researcher considers the spread of Haskalah as the second element of the destruction of the old order. Both elements were reflected in contemporary literature, i.e., diaries, journals and fiction. And even though the authors of the texts analyzed here tried to diagnose both phenomena, they failed to fill the ditches and restore the generational and ideological unity of the Jewish community.

Keywords: Eastern Europe, alienation, Jewish community, Russia, journalism